

הצד השני של המטבע

שינוי מטבע התפילות – איסור חמור או חובה הלכתית?

- א. פתיחה
 - ב. האומנם תיקנו חכמים נוסח קבוע?
 - ג. שינוי מטבע בברכות – דעות הראשונים
 - ד. דעות האחרונים
 - ה. הצעה להלכה למעשה
 - ו. סיכום
- נספח: המוטיבציה לשינוי בתפילה

א. פתיחה

סוגיית היחס לנוסח התפילה פרנסה דורות רבים שעסקו בה, מתוך נקודות מבט שונות ומגוונות – מן התנאים והאמוראים, מייסדי תפילת הקבע, דרך רבותינו הראשונים, וכלה בפוסקים בני ימינו. במאמר זה אבקש לחתור אחר יסודות הדין של שינוי במטבע הברכות, מתוך סקירה של מקורותיו ההלכתיים, ובחינת היחס אליהם בציבור.

ב. האומנם תיקנו חכמים נוסח קבוע?

כאשר תקנו רבותינו הקדמונים את התפילה, לא תקנו לה נוסח קבוע, אלא את חובת התפילה, זמניה והעניינים המחויבים בה, וכל אדם (או שליח הציבור) היה מתפלל כפי צחות לשונו. טענה זו מוסכמת על ידי רוב מוחלט של חוקרי התפילה, והם מוכיחים זאת בדרכים רבות.¹ על מנת לסבר את האוזן, אביא מעט מן ההוכחות, שדי בהן כדי להיווכח בכך:

1. עיין למשל: יוסף היינימן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים טיבה ודפוסייה (ירושלים: מאגנס, תשכ"ד), עמ' 51-29; יוסף היינימן ואביגדור שנאן, תפילות הקבע והחובה של שבת ויום חול (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשל"ז), עמ' 15-58; דניאל גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, כרך א (ירושלים: קורן, תשל"ל), עמ' טו; שמואל

1. מקורות כגון: "אמר רבה בר חיננא סבא משמיה דרב: כל שלא אמר אמת ויציב שחרית ואמת ואמונה ערבית – לא יצא ידי חובתו" (ברכות יב, א); "רבי אליעזר אומר: כל שלא אמר ארץ חמדה טובה ורחבה בברכת הארץ ומלכות בית דוד בבונה ירושלים – לא יצא ידי חובתו; נחום הזקן אומר: צריך שיזכור בה ברית. רבי יוסי אומר: צריך שיזכור בה תורה. פלימו אומר: צריך שיקדים ברית לתורה [...]; רבי אבא אומר: צריך שיאמר בה הודאה תחלה וסוף; וכל החותם מנחיל ארצות בברכת הארץ ומושיע את ישראל בבונה ירושלים – הרי זה בור, וכל שאינו אומר ברית ותורה בברכת הארץ ומלכות בית דוד בבונה ירושלים – לא יצא ידי חובתו" (ברכות מה, א); "הקורא את שמע צריך להזכיר יציאת מצרים באמת ויציב; ר' אב' צריך להזכיר בה מלכות; אחרים אב': צריך להזכיר בה מכת בכורים וקריעת ים סוף" (תוספתא ברכות (ליברמן) ב, א) ועוד, אינם הולמים את ההנחה שאנשי כנסת הגדולה קבעו נוסח מסוים ומחייב. שאם כן, לא הייתה כל משמעות לפסיקות בנוגע לנושאים המחויבים להיזכר בברכות מסוימות או מילים מסוימות שמחויבות להיאמר,² שכן די לומר שחובה להתפלל בנוסח הקבוע.
2. "מעשה בתלמיד אחד שעבר לפני ר' אליעזר וקצר בברכותיו. אמרו לו תלמידיו: רבי, ראית פלוני שקיצר בברכותיו? [...] אמר להם: לא קצר זה יותר ממשה [...] שוב מעשה בתלמיד אחד שעבר לפני ר' אליעזר והיה מאריך בברכותיו. אמרו לו תלמידיו: רבי, ראית זה שהאריך בברכותיו? [...] אמר להם: לא האריך זה יותר ממשה [...] (מכילתא דר"י, בשלח, מסכתא דויסע פרשה א). לשליח הציבור ניתנה יד חופשית להאריך או לקצר בברכותיו ולא היה שום נוסח שהגביל אותו.
3. ריבוי הנוסחים בין העדות השונות מצביע על כך שמתחילה לא היה נוסח קבוע. ר' יעקב עמדין נדרש לשאלת הנוסחים הרבים בעם ישראל וטוען כי מקורם בטעויות של המעתיקים לאורך השנים,³ אך קשה מאוד להאמין שטעויות של מדפיסים גרמו לשינויים כאלה. אפילו אם ניתן, בדוחק רב, להכיר בסברה זו כלגיטימית לאור נוסחי התפילה בימינו, הרי שכאשר אנו בוחנים את נוסחי התפילה שבידינו אל מול נוסח

דוד לוצאטו, תולדות הפיוט בישראל (תל אביב: מחברות לספרות, תש"ח), עמ' 7-10; יצחק משה אלבוגן, *Der jüdische Gottesdienst*, עמ' 41 ועמ' 254, וכן בספרו התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית (תל אביב: דביר, תשל"ה), עמ' 1.

2. זאת, אם נבין את מימרת רבה בר חיננא סבא משמיה דרב כרמב"ם, שהבין כי אין לשנות את המילים 'אמת ויציב' ו'אמת ואמונה', כנשקף מתשובתו (תשובות הרמב"ם מהדורת בלאו, ירושלים תשי"ח-תשכ"א, סימן רנד). רש"י לעומתו מפרש: "כל מי שלא אמר ברכת אמת ויציב כמו שתקנוהו, וכן אמת ואמונה בערבית – לא יצא" (רש"י, ברכות יב, א).

3. הרב יעקב עמדין, סידור בית יעקב חלק ראשון (למברג, תרס"ד), עמ' ה.

התפילה הארץ-ישראלית שהתגלה בגניזה – כבר אי-אפשר להסכים עם תירוץ שכזה. נוסח ארץ-ישראל שונה לחלוטין מנוסח בבל (שממנו הסתעפו הנוסחים שבידינו) אך תוכנו ועניינו זהה, דבר המלמד על כך שחז"ל תקנו רק את העניינים ולא את הנוסח. אדגים:

ברכת הא-ל הקדוש: "קדוש אתה ונורא שמך ואין לנו א-ל זה מבלעדיך. בא"י הא-ל הקדוש".

ברכת בונה ירושלים: "רחם עלינו ה' א-להינו ברחמיך הרבים על ישראל עמך על ירושלים עירך על ציון משכן כבודך על מלכות בן דויד משיחך בנה ביתך ושכלל היכלך. בא"י א-להי דויד בונה ירושלים".⁴
בשתי הברכות האלה אין אפילו שבריר משפט משותף עם הנוסח הבבלי! לא ייתכן שפער כזה ייווצר מטעויות מעתיקים.

לאור המקורות לעיל, ברור כי מלכתחילה נתקנה התפילה שלא על בסיס נוסח קבוע.

ג. שינוי מטבע בברכות – דעות הראשונים

נוסחים לתפילה מצאנו רק החל מתקופת הגאונים. הראשון שבהם אצל רב עמרם גאון⁵ שחי במאה התשיעית. אחריו כתבו גם רב סעדיה גאון במאה העשירית והרמב"ם במאה השנים-עשרה. מאות שנים אחרי כתיבת הסידור הראשון הידוע לנו, עדיין הכירו רוב הראשונים בעובדה כי אין נוסח מחייב, וכי חז"ל לא קבעו לנו נוסח מסוים שאותו יש להתפלל וממנו אין לסור. בהתאם לכך, פסקו שאין מניעה לשנות את נוסח התפילה.

רוב הראשונים שאציג את דעתם, מתייחסים למשנה הבאה:

בשחר מברך שתים לפניו ואחת לאחריה, ובערב שתים לפניו ושתיים לאחריה, אחת ארוכה ואחת קצרה. מקום שאמרו להאריך – אינו רשאי לקצר, לקצר – אינו רשאי להאריך, לחתום – אינו רשאי שלא לחתום, ושלא לחתום – אינו רשאי לחתום.

4. את נוסח ארץ ישראל, וכן השוואה בין הנוסחאות השונות לתפילת העמידה ניתן למצוא אצל הרב יששכר יעקבסון, נתיב בינה, כרך א (תל אביב: סיני, תשכ"ח), עמ' 272-301.

5. אם כי ייתכן שהוא כתב רק את ההלכות ואת סדר התפילות, ואילו את נוסח התפילות הוסיפו מעתיקים מאוחרים. יצחק משה אלבוגן, *Der j ü d i s c h e G o t t e s d i e n s t*, עמ' 360 והערה בעמ' 565.

משנה ברכות א, ד

על-פי פירוש משנה זו נקבעה ההלכה אם מותר או אסור לשנות את נוסח הברכות. המשנה אומרת שבברכות שאמרו להאריך אין לקצר וכן להפך, השאלה היא מה פירוש להאריך ולקצר. נציג תחילה את הראשונים שלא רואים כל בעיה לשנות נוסח:

1. שיטת המאירי

מה שאמר אח"כ אחת ארוכה ואחת קצרה, גדולי הרבנים מפרשים שעל שתיים של אחריה בשל ערבית הוא אומר כן. שאחת ארוכה והיא אמת ואמונה, ואחת קצרה והיא השכיבנו. ומה שקראו אמת ואמונה ארוכה, מפני שצריך להזכיר בה ענין יציאת מצרים וקריעת ים סוף ומכת בכורים. וכמו שאמרו בתלמוד המערב: 'הקורא את שמע צריך להזכיר יציאת מצרים באמת ויציב. ר' אומר: צריך להזכיר בה מלכות. אחרים אומרים: צריך להזכיר בה קריעת ים סוף ומכת בכורים. ר' יהושע אומר: צריך להזכיר את כולם ולומר צור ישראל וגואלו'. וודאי כך הוא הענין באמת ואמונה. וקורא השכיבנו קצרה, שלא הוזכר בה אלא תפלה על המזיקים ושאר הצרות. ולא נקראת קצרה מצד הנסח אלא מצד הענין⁶ [...] ופי' על ברכות אלו מקום שאמרו לקצר וכו' כלומר, שלא לקצר באמת ואמונה ולא להאריך בהשכיבנו. ופי' הדברים שלא לחסר שום דבר מן הדברים שראוי להזכירם באמת ואמונה, ולא להוסיף שום דבר על אותם שנתיחדו לומר בהשכיבנו. ומ"מ להוסיף במלות לפי ענין הברכה או לפי ענין היום בפיוטין שהם שבח לשם מעין הברכה – אין לחוש [...] ואין קפידא אלא בענינים ידועים: טל ורוחות וגשמים בתפלה, וברית ותורה בברכת הארץ, ומלכות בית דוד בכונה ירושלים והדומים לאלו [...] ואחר שאמר על אלו שאין מאריכים בקצר ואין מקצרים בארוך על הדרך שכתבנו, נתגלגל בשאר ברכות: שאותם שאמרו לחתום ולא לפתוח, כגון מטבע ארוך הסמוכה לחברתה, אינו רשאי שלא לחתום. ושאמרו לפתוח ולא לחתום כברכת הפירות, אינו רשאי לחתום. והוא הדין במה שאמרו לפתוח ולחתום, כגון מטבע ארוך שאינה סמוכה שאינו רשאי לשנות, שאין משנין בברכות לא בענין ולא בפתיחה וחתימה.

בית הבחירה, ברכות יא, א

6. אמר המחבר: ההדגשות כאן ולכל אורך המאמר הן שלי.

לדעת המאירי, האיסור לשנות בתפילה הוא לגבי שני דברים:

1. אין להוסיף ולגרוע עניינים בברכה: באמת ואמונה אין להחסיר את עניין קריעת ים סוף ('המעביר בניו בין גזרי ים סוף...'), חובה להזכיר מלכות בית דוד בבונה ירושלים, בהשכיבנו אין להוסיף תפילה על הגאולה וברכת המינים אין לומר "אנא ה', תעשה שמישהו ינקה לי את האוטו".
2. פתיחה וחתימה: אסור להוסיף חתימות ופתיחות לברכות ואסור לגרוע.

הוא אינו מדבר כלל על שינויי נוסח, ולדעתו אין כל בעיה בכך. לא משנה אם נגיד 'המעביר בניו בין גזרי ים סוף' או 'אשר קרע לנו את הים והעבירנו בתוכו'. חשיבות יש לעניין, לנושא, בלבד ולא לנוסח. להמחשת שיטתו אביא תשובה מכתב-יד המובאת באוצר הגאונים:

[שאלה]⁷ והא דבמקום שאמרו להאריך אין רשאי לקצר, יש שמאריכין בגאולה שלאמת ויציב ואומ' יק'ם⁸ עלינו ה' א-להינו מלכותו גדלו ותפארתו ומאריך הרבה. ישנה או לא?
[תשובה] [...] אמת ויציב כולה אין בה בקשה ורחמים כל עיקר אילא סדר יציאת מצרים בלבד, ומעשה שהיה היאך אפשר לומר יקים על מלכותו ולבקש רחמים? הולכך⁹ לא מיתבעי למימר.
אוצר הגאונים, ברכות, אוצר התשובות, עמ' 28

היות ועניינה של ברכת אמת ויציב הוא סיפור יציאת מצרים ולא בקשה ורחמים, אין להוסיף בה עניין זה. יש לשים לב שהגאון לא דוחה הוספה זו משום שאין להוסיף מילים בתפילה, אלא בשל הוספת עניין חדש.

פירוש המשנה כך הוא לדעת המאירי:

ארוכה – אמת ואמונה; ברכה ארוכה היא ברכה מרובת עניינים. קצרה – השכיבנו; ברכה קצרה היא ברכה מעוטת עניינים. להאריך/לקצר – להוסיף/לגרוע עניינים. לחתום – לומר ברוך אתה ה' בברכה, בין בסוף בין בהתחלה.

7. אמר המחבר: ציון השאלה והתשובה – משלי.

8. אמר המחבר: אני הוספתי את הניקוד, והוא איננו במקור.

9. כמו: הילכך (הערת המהדיר באוצר הגאונים).

2. שיטת הרשב"א

ונ"ל דמאי דקתני מקום שאמרו לקצר אינו רשאי להאריך מקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר, לאו למימרא שאינו רשאי לקצר ולהאריך בנוסח הברכה, כלומר לרבות ולמעט במלותיה, דא"כ היה להם לתקן נוסח כל ברכה וברכה במלות מנויות ובענינים ידועים, ולהשמיענו כל ברכה וברכה בנוסחתה, וזה לא מצינו בשום מקום, ולא אמרו אלא המלות שיש הקפדה בהן לבד, כמחלוקתן בהזכרת גשמים וטל ורוחות, וכן בברכת המזון שאמרו לקמן: כל שלא אמר ברית בארץ או שלא הזכיר מלכות בית דוד בבונה ירושלים מחזירין אותו ואם לא הזכיר תורה בארץ, וכן בכיוצא בזה בקצת מלות באמת ויציב, כגון יציאת מצרים ומלכות וקריעת ים סוף ומכת בכורים. אבל בשאר נוסח הברכות, לא נתנו בהן חכמים שיעור שיאמר כך וכך מלות לא פחות ולא יותר. ולא אמרו כמה מלות יאמר בזו ותקרא ארוכה או קצרה [...]

אלא ודאי נראה שאין ההקפדה ברבוי הנוסח ומיעוטו אלא במטבע שטבעו חכמים, והוא שיש ברכות שפותחות בברוך וחותמות בברוך והיא שנקראת בכל מקום ארוכה [...] מטבע קצר פותח בברוך ואינו חותם בברוך, מטבע ארוך פותח בברוך וחותם בברוך [...]

ואחת ארוכה דקתני במתניתין, היינו ברכה ראשונה של קרית שמע בין דשחרית בין דערבית, ואחת קצרה היינו ברכה שנייה שבזו ושבזו [...] והוא הדין לשתיים אחרונות שבערבית והאחרונה שבשחרית [...] ומקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר דקתני, היינו שאם היה מטבע ארוך שפותחת וחותמת בברוך אינו רשאי לקצר ולפתוח ולא לחתום, או לחתום ולא לפתוח שהן מטבע קצר. ומקום שאמרו לקצר, היינו אם פותחת או חותמת לבד אינו רשאי לפתוח ולחתום כדי שלא ישנה את המטבע ויחזיר מטבע קצר לעשותו ארוך [...]

והא דקתני מקום שאמרו לחתום אינו רשאי שלא לחתום, בקצרות קא מיירי, ולא שמעינן דלא תימא שאין ההקפדה אלא בין ארוכה וקצרה שלא לשנות את המטבע, אבל בקצרות עצמן אין הקפדה, וכיון שברכה שפותחת בברוך ואינה חותמת וברכה שחותמת ואינה פותחת שתיהן קצרות נינהו, הלכך אלו רצה לפתוח מקום שאמרו שלא לפתוח או לחתום מקום שאמרו שלא לחתום – עושה ואין בכך כלום, קמ"ל דלא [...]

ולעולם אין ההקפדה ברבוי לשון הברכות ומיעוטן, ועל כן נהגו בבתי כנסיות להאריך בתשבחות באמצע ברכות, וכן באמצע ראשונות ואחרונות בראש השנה ויום הכיפורים זכרנו ומי כמוך [...] חידושי הרשב"א ברכות יא, א

לדעתו, המשנה מדברת רק לגבי פתיחה וחתימה. כמו המאירי, גם הוא לא רואה בעיה בשינויי נוסח ומדגיש שהבעיה היא רק באי-הזכרת עניינים שחכמים דברו עליהם בפירוש. הוא לא מדבר בפירוש על הוספת עניינים לברכה, אך על פניו נראה שהוא לא מתנגד לכך. זאת ניתן ללמוד משתיקתו – שהרי לא אסר, ומכך שהוא מביא כדוגמה את הוספת 'זכרנו' ו'מי כמוך', שהם לא מעניין הברכה.

כך הוא פירוש המשנה לדעת הרשב"א:

ארוכה – ברכה ראשונה של שמע, שחרית וערבית; ברכה ארוכה היא ברכה בעלת פתיחה וחתימה. קצרה – ברכה שנייה של שמע, שחרית וערבית, וכן הברכות שלאחר שמע; ברכה קצרה היא ברכה שבה פתיחה או חתימה, אך לא שתיהן. להאריך/לקצר – להוסיף/לגרוע פתיחה או חתימה. לחתום אינו רשאי... – בברכה קצרה אין להעביר את החתימה מהסוף להתחלה ומההתחלה לסוף.

כשיטת הרשב"א נוקט גם ה'נימוקי יוסף' (ברכות יא, א).

3. שיטת רבינו תם

שיטת רבינו תם מובאת במספר ראשונים (בתוספות על הדרף¹⁰ היא מובאת באופן חלקי מאוד) בשינויים קלים ואף עם נפקויות הלכתיות מעטות. בחרתי להביא את דבריו כפי שמובאים ב'אור זרוע':

ומפרש ר"ת זצ"ל: אחת קצרה ואחת ארוכה תרוויהו קאי אאמת ואמונה, כלומר בין ארוכה בין קצרה. שכשאומר פרשת ציצית הוי ארוכה, וכשאינו אומר פרשת ציצית ואומר מודים אנחנו לך כדפרישית הוי קצרה. ובכלהו מאריכין ומקצרין לבד מהשנויין בתוספתא, הילכך שפיר מצליגין 'אור יום הנף'.
אור זרוע ברכות, יא, א

10. ברכות יא, א ד"ה אחת ארוכה ואחת קצרה.

זוהי התוספתא שאליה מתייחס רבנו תם: "אלו ברכות שמקצרין בהן: המברך על הפירות, ועל המצות, ברכת הזמון וברכה אחרונה שבברכת המזון. ואלו ברכות שמאריכין בהן: ברכות תעניות, וברכות של ראש השנה וברכות של יום הכפורים" (תוספתא ברכות (ליברמן) א, ו). בברכות הראשונות יש לקצר ואסור להאריך, ובברכות האחרונות יש להאריך ואסור לקצר. בכל שאר הברכות המשנה כלל לא עוסקת, ובכולן נתונה הרשות הן להאריך והן לקצר.

'אור יום הנף' הוא פיוט שמוסיפים בברכת השכיבנו, ואינו מעניין הברכה.¹¹ רבנו תם מתיר לומר פיוט זה, מכאן שהיתרו להאריך ולקצר לא מתייחס רק לנוסח אלא אף לעניינים. שאם לא כן, היאך מסיקים מהפסיקה שמותר להגיד פיוט זה?

זוהי שיטתו ההלכתית, אם כן:

1. מותר לשנות בנוסח הברכות ואף להוסיף ולגרוע בענייניהן.
2. בארבעה סוגי ברכות השנויים בתוספתא, אין להוסיף עניינים, ובשלושה סוגים השנויים בה, אין לגרוע.

כך רבנו תם יפרש את המשנה:

אחת ארוכה ואחת קצרה – אמת ואמונה, בין ארוכה בין קצרה. כלומר, פעמים שהיא ארוכה ופעמים קצרה. ברכה ארוכה היא ברכה מרובת עניינים וקצרה היא ברכה מעוטת עניינים; מקום שאמרו... – בברכות המנויות בתוספתא שמקצרים בהן אין להוסיף עניינים ובברכות המנויות שמאריכים בהן אין לגרוע עניינים; לחתום – לומר ברוך אתה ה' בברכה.

4. שיטת רבנו יהונתן מלוניל

רבנו יהונתן מפרש את המשנה:

לקצר אינו רשאי להאריך – כגון בורא פרי האדמה, שאם יוסיף בברכה דברים רבים מעניין הברכה, היה מפסיד המטבע ולא יחתום בה בברוך. לחתום – כגון מטבע ארוך כיוצר אור ומעריב ערבים, אם לא יחתום בה מפסיד המטבע שתקנו חכמים שהיה ראוי לחתום ולא חתם. ושלא לחתום – כגון ברכת היין והמוציא, אם יחתום ויאמר בא"י אמ"ה בורא פרי הגפן וכפול שנית בורא פרי הגפן, יהיה דברו ללעג.

פירוש רבנו יהונתן מלוניל על מסכת ברכות יא, א

11. עיין מחזור ויטרי סימן תמח.

אין בעיה לשנות את הנוסח, ובלבד שלא להאריך יתר על המידה ברכה קצרה כבורא פרי האדמה, ולא להשמיט או להוסיף חתימות.

5. שיטת הרמב"ם

מלשון הרמב"ם במשנה תורה נראה כי אנשי כנסת הגדולה תקנו נוסח קבוע.

כיוון שגלו ישראל [...] נתבלבלה שפתם [...] ומפני זה כשהיה אחד מהם מתפלל תקצר לשונו לשאול חפציו או להגיד שבח הקדוש ברוך הוא בלשון הקודש [...] וכיוון שראה עזרא ובית דינו כך, עמדו ותיקנו להם שמונה עשרה ברכות על הסדר [...] כדי שיהיו ערוכות בפי הכל וילמדו אותן במהרה ותהיה תפילת אלו העילגים תפילה שלמה כתפילת בעל הלשון הצחה.

הלכות תפילה וברכת כהנים א, ד

אף על פי כן, הרמב"ם אינו רואה נוסח זה כמחייב:

וברכה ארוכה היא יוצר ומעריב ערבים, וקצרה אהבת עולם. וקרא יוצר ארוכה ואהבת עולם קצרה לפי שכל ברכה שבתחלתה ברוך ובסופה ברוך קורא אותה ארוכה, ושאינה כן קורא אותה קצרה. ופירוש אינו רשאי: אין לו רשות, כלומר שאין מותר לו לעשות. לחתום – לסיים, כלומר להפסיק שלא במקום הפסק.

פירוש המשנה לרמב"ם ברכות א, ד

נראה שחזן מהסוף, שהוא לא חשוב לעניינינו, הרמב"ם מפרש את המשנה באותו אופן שהרשב"א מפרש אותה. אם כן, סביר יהיה להניח – אם כי לא מוכרח – שמשנתו ההלכתית בנושא קרובה לשל הרשב"א.

במשנה תורה נלמדת דעתו ההלכתית של הרמב"ם בנושא משני מקומות שמחמת אי-בהירותם ניתן לבארם בצורות שונות, איש הישר בעיניו.¹² על-כן, בחרתי להביא את תשובת הרמב"ם:

12. עיין הלכות קרית שמע א, ז והלכות ברכות א, ה-ו.

שאלה: דבר מאמר המשנה "ואלו נאמרין בכל לשון: פרשת סוטה, וודוי, מעשר, וקרית שמע, ותפלה וברכת המזון", שנראה מלשוננו הברורה, שסומכין על העניינים לבד ולא על המלים, ושהפיוטים שחברו למועדים, אם העניינים נשמרים בהם בכללותם, מוציאים ידי חובה, אף על פי שלא נזכר עניינו של כל פרט ופרט מן הפרטים זולתי חתימת הברכה לבד. ובאו בתלמוד מאמרים אחרים, שנראה מהם שסומכין על הנוסח שקבעו ז"ל במלותיו העבריות [...] תשובה: אסור לשנות ממטבע שטבעו חכמים בברכות בשום פנים, וכל המשנה טעה. ומה שהבאת ראיה מן אלו נאמרין בכל לשון, אינו ראיה, לפי שהוא אינו מוסיף על העניינים ואינו גורע מהם, אלא משנה הלשון לבד. ואין זה כמו הפיוטים אשר הם תוספת עניינים והבאת דברים הרבה שאינם מעניין התפלה [...]. תשובות הרמב"ם מהדורת בלאו, ירושלים תשי"ח-תשכ"א, סימן רנד

הרמב"ם נשאל על הסתירה הקיימת לכאורה בין ההיתר להתפלל בכל לשון, ממנו משמע שאין בעיה לשנות את המילים, והבעיה היא רק הוספה או גריעה של עניינים, לבין איסורים מקומיים על שינויי נוסח כגון: "כל שלא אמר אמת ויציב שחרית ואמת אמונה¹³ ערבית לא יצא ידי חובתו" והמחלוקת לגבי אהבה רבה או אהבת עולם. אמנם הרמב"ם לא פתר לגמרי את הסתירה, אך תשובתו היא שאכן רק שינוי העניינים הוא בעייתי. אביא תשובה נוספת הממחישה את פסיקתו במקרה פרטי:

שאלה: (1.)¹⁴ ויורנו בדבר מה שהזכיר הדרתו בפרק ו' מהלכות תפלה "אבל לא ישאל לא בשלש ראשונות ולא בשלוש אחרונות". ונהגו, שיחיד יוסיף כתפלת רשות בעבודה מאמר בזה הלשון: 'בהר מרום ישראל שם נעבדך ושם נדרוש את כל אשר צויתנו בריח ניחוח תרצה אותנו תחזינה עינינו'. האם זה מותר, אם לאו, כי הוא פוגע בזה התנאי [...] (2.) ועוד, מה שהזכיר הדרתו בפרק ג' מהלכות ברכות שאומר מעין קדוש היום בברכה שמעין שלש. האם זה רצה וא-להינו הנזכרים בברכת המזון, או יזכיר בקיצור?

13. כך היא גירסתו של הרמב"ם ותכאליל עתיקים, ללא ו'.

14. אמר המחבר: המספור משלי, והובא לצורך הנוחות, ואינו במקור.

תשובה: (1.) זו הלשון, שמוסיפין בעבודה, אינה מזיקה ואין בה רע, ואין זה שואל צרכיו, אלא זה ענין הברכה [...] (2.) ומעין היום הוא שיזכיר יום המנוח או יום טוב באיזו לשון שתהיה. תשובות הרמב"ם מהדורת בלאו, ירושלים תשי"ח-תשכ"א, סימן קפד

עולה מהדברים כי לנוסח אין חשיבות אלא לעניינים. נסכם את דעתו ההלכתית של הרמב"ם, כפי שמתבהרת מתשובותיו: אין להוסיף ולגרוע עניינים, ואין להוסיף ולגרוע פתיחות וחתימות.

6. שיטת הרשב"ץ

שאינן שנוי מטבע אוסר בברכות אלא כשהוא משנה הפתיחות: לפתוח בברוך, שלא לפתוח, כנגד המטבע שטבעו חז"ל, או לשנות בחתימה: לחתום בברוך או שלא לחתום, או במה שהוא עיקר הברכה כגון בהזכרת טל וגשם או בשאלה. אבל בנוסח הברכה בדבר שאין בו קפידא כגון להבין ולהבחין¹⁵ אין כאן שנוי מטבע. והרי אמרו: אם יש לו חולה בתוך ביתו מאריך בברכת חולים, ואם הוא צריך לפרנסה מאריך בברכת פרנסה. ואנחנו מוסיפים פיוטים בתוך הברכות ובתוך התפלה ואין כאן איסור מפני שנוי המטבע, אילו היו הפיוטים ההם מענין הברכה.

תשובות הרשב"ץ ג, רמז

לכתחילה מותר להוסיף ולשנות הנוסח ובלבד שלא ישנה העניינים.

7. שיטת הראב"ד

הטור דן בעניין פיוטים שהיו אומרים בתוך ברכות שמע ומביא בעניין את דעת הראב"ד:

וכן כתב הראב"ד: למעט או להרבות באמצע הברכה אין קפידא, לפיכך נהגו להוסיף פיוטין במאורות ובאהבה ובזולתות. טור אורח חיים, סח

15. אמר המחבר: הרשב"ץ מדבר על ההבדל בין הגורסים 'הנותן לשכוי בינה להבין בין יום ובין לילה' לבין הגורסים 'להבחין'.

היות ואין שום בעיה לשנות את הנוסח, נהגו להוסיף פיוטים.

8. שיטת הטור

בסוף אותו סימן אומר הטור את דעתו:

ומ"מ טוב ויפה הדבר לבטלה למי שאפשר, כי היא סיבה להפסיק
בשיחה בטלה בדברי הבאי.

שם

אין זה אסור, כי אם טוב ויפה לבטלו. הסיבה: כאשר שליח הציבור מוסיף פיוטים הקהל
מאבד סבלנותו ומדבר בתפילה, אך אין הוא סובר שזה אסור משום שלא ראוי לשנות
בברכות.

בהלכות תפילה דורש בעל הטורים את מספר המילים שבכל ברכה בתפילת שמונה-
עשרה, אך נראה שאין זה מצביע על דעה הלכתית שחייבים לשמור על מספר המילים
המסוים הזה, שאם לא כן היה עליו לאסור הלכתית את הפיוטים – וזאת הוא לא עשה על-
אף פסיקתו החד-משמעית של אביו, הרא"ש, כפי שנראה בהמשך.¹⁶

בנוגע לברכה השנייה של ברכת המזון הוא כותב:

רבי אבא אומר: צריך שיזכיר בה הודאה תחילה וסוף, וזהו שאומרים
בה 'ועל הכל אנו מודים לך'. ואין צריך לומר קודם החתימה 'ונודה
לך סלה באמת על הארץ ועל המזונות', דאם כן הווי להו שלוש. וכשם
שאינ לפחות, כך אין להוסיף.

טור אורח חיים, קפז

ר' אבא פוסק לומר שתי הודאות – תחילה וסוף. לכן, אין לומר קודם חתימת הברכה 'ונודה
לך סלה...' כי אז תהיינה שלוש הודאות, ואין להוסיף. נראה מכאן שאין בעיה של שינוי
נוסח, אלא שינוי עניין. הטור לא כתב שאסור משום שאין לשנות במילים, אלא משום
תוספת העניין.¹⁷

16. בנוגע לדעת הרא"ש על הפיוטים כותב הטור: "גם כי פירוש רבינו תם שפירש לקיים המנהג לא ישר בעיני אדוני אבי

הרא"ש ז"ל" (אורח חיים, סח). ועיין בב"ח על אתר, שטוען שלא היתה זו דעת הרא"ש.

17. וראה עוד דברי הב"ח על אתר.

דעות שונות בקרב הראשונים מצאתי אצל הרא"ש, הריטב"א, הרא"ה והריב"ש:

9. שיטת הרא"ש

ובברכות שמונה עשרה, אין לשנות ממטבע שטבעו חכמים. ולא שמעתי ולא ראיתי מעולם כי אם: ושבענו מטובך, וקאי על הקדוש ברוך הוא, ולא על השנה; וכן בכל הברכה: ברוך עלינו, ותן טל ומטר, ושבענו מטובך וברוך שנתנו; והמשנה הפסיד. ואין לומר: ותכניע כל אויבינו, אלא: ותכניעם במהרה בימינו. כי יש לי קונטרס מעשה ישן וכתוב בו כל הברכות של כל השנה וסכום כמה תיבות יש בכל ברכה וברכה וכנגד מה נתקנה. וכתוב בו: תשעה ועשרים תיבות יש בו למומרים [...] ומעולם נתתי לבי לקיים מטבע שטבעו חכמים בלי חסור וייתור [...]

שו"ת הרא"ש ד, כ

לדעת הרא"ש נראה בבירור שאין לשנות מילים בתפילה כלל.

10. שיטת הריטב"א

אם שינה בתיבות או הוסיף אין להקפיד, ובלבד שלא יעשה כן לכתחילה דרך קבע.

חידושי הריטב"א, הלכות ברכות ו, יד

וכן סובר הרא"ה (חידושי הרא"ה, ברכות יא, א).

11. שיטת הריב"ש

הריב"ש נדרש לשאלה האם יש לומר בברכת זכרונות בראש השנה 'ועקידת יצחק היום לזרעו תזכור' כנוסח המצוי, או שיש ללכת אחר האומרים 'לזרע יעקב תזכור':

הנוסחא המפורסמת והשגורה בפי הכל ובכל הסדורים, היא: היום לזרעו תזכור. והמשנה ממטבע שטבעו בברכות, אינו אלא טועה.
שו"ת הריב"ש, לח

הוא אוסר לשנות מילה אחת בברכה וקורא לזה שינוי מטבע, וברור מכך שלא תהיה דעתו נוחה עם אף שינוי בברכות.

ד. דעות האחרונים

בקרוב האחרונים כבר כמעט ולא ניתן למצוא מי שמתיר לשנות בנוסח הברכות לכתחילה.

1. שיטת השולחן ערוך¹⁸

השולחן ערוך ברור מאוד בשיטתו שאין לשנות מהנוסח. בסימן תקצא הוא פוסק להלכה את דברי הריב"ש:

ועקידת יצחק היום לזרעו תזכור, כך היא הנוסחא המפורסמת;
והמדקדק לומר: לזרע יעקב תזכור, משנה ממטבע שטבעו חכמים
בברכות ואינו אלא טועה.

שולחן ערוך, אורח חיים תקצא, ז

על הפיוטים בברכות שמע הוא כותב:

אין לומר פיוטים ולא קרובין.

שם קיב, ב

ובכסף משנה בביאור דברי הרמב"ם:

[...] או שהוא אומר כעין נוסח שתקנו חכמים, אבל הוא אומר אותה
במלות אחרות ומ"מ הם רומזות לנוסח שתקנו חז"ל. וכיון שכוונת
דבריו עולה למה שתקנו חז"ל אין כאן טעות, אבל אין ראוי לעשות
כן.

כסף משנה, הלכות ברכות א, ה ד"ה 'וכל המשנה'

אין זה משנה מן המטבע שטבעו חכמים ולכן יצא ידי חובה, אך אין ראוי לעשות כן,
כלומר: לכתחילה – אסור.

18. מניתי את השולחן ערוך בין האחרונים, אף-על-פי שדבר זה לא מוסכם על כולם. אין חשיבות לעניינינו אם הגדרתו

היא ראשון או אחרון.

2. שיטת המגן אברהם

האר"י ז"ל לא היה אומר פיוטים ופזמונים אלא מה שסדרו הראשונים כגון הקלירי שנתקנו ע"ד האמת. אמנם המנהגים שנהגו בשרשי התפלה אין לשנות ממנהג מקומו כי י"ב שערם בשמים נגד י"ב שבטים וכל שבט יש לו שער ומנהג, לבד מה שנזכר בגמרא שיהיה לכל. וז"ל הגמרא ירושלמי: 'אע"פ ששלחנו לכם סדר התפלות אל תשנו ממנהג אבותיכם'.

מגן אברהם סח

המגן אברהם התנגד לכך שאנשים ישנו את הנוסח שלהם לנוסח אחר (אשכנזי לתימני, ספרדי לאשכנזי וכדומה). הטעם הוא שכל נוסח עולה בשער שלו בשמיים ולכן אין להחליף את הנוסח. נראה שבשם האר"י מייחס המגן אברהם משמעות לכל מילה בכל אחד מהנוסחים, ואכן הוא מתנגד לכל שינוי בנוסח התפילה, אפילו הקטן ביותר. כראיה לכך אביא ציטוט נוסף מדבריו:

ולא יאמר 'ה' א-להינו ונרפא', כי לישנא דקרא הוא כך: 'רפאני ה' וארפא'. וגם לא יאמר 'ראה נא' רק 'ראה בענינו', ואין המנהג כן, אלא אומרים 'ראה נא' ואין לזוז ממנו.

שם קטז

בהקשר הקבלי, אביא את דברי הרב חיים מוולוז'ין בספרו 'נפש החיים':

וכל מבין יבין דלא איתי אנש על יבשתא שיוכל לתקן תקון נפלא ונורא כזה [...] והוא בלתי אפשר אם לא על-ידי הנבואה העליונה ורוח קדשו יתברך, אשר הופיעה עליהם הופעה עצומה בעת תקון נוסח מטבע התפילה והברכות, שם הוא יתברך שמו בפיהם אלו התיבות ספורות, וגנוזות בתוכם כל התקונים.

נפש החיים ב, יג

בחרתי להביא גם את הפירוש לרמב"ם, 'יד המלך', בשל דבריו הבהירים והמפורטים:

3. שיטת יד המלך

הנה החילוק אשר בין קודם תקנת שמונה עשרה שתקנו אנשי כנסת הגדולה ובין אחר התקנה, דקודם התקנה היה כל אחד מתפלל כפי נדבת לבו וכפי הנוסחא באיזה לשון אשר הכין לו, וכמו שאמרו דתפלה בכל לשון. לא כן אחר התקנה שתקנו אנשי כנסת הגדולה תפלת שמונה עשרה. הנה החילוק הזה עצמו הוא גם בלשון של התפלה, דכמו דאחר התקנה שוב אין רשאי שום אדם להוציא ידי חובת תפלתו באיזה נוסחא אחרת, ואף אם אחד יודע ומבין היטב לדבר צחות בלשון קודש במליצה נמהרה, בכל זאת אינו רשאי לשנות שום דבר מנוסחת התפלה שתקנו אנשי כנסת הגדולה, וכמו שאמרו כל המשנה ממטבע שטבעו חכמים בברכות הרי זה ברכה לבטלה, ומשום דאנשי כנסת הגדולה גזרו על היודע ומבין משום אדם שאינו יודע, ולכן תקנו נוסח השוה לכל נפש אשר אין ביד שום אדם לשנותו. כמו כן עכשיו שתקנו חכמים נוסח זה בלשון הקודש אף דמדין תורה תפילה הוא בכל לשון, זה היה רק קודם התקנה, אבל אחר תקנת שמונה עשרה שתקנו בלשון הקודש שוב אין ביד שום אדם לשנות ולהתפלל נוסח זה באיזה לשון אחר. ואף דיודע היטב בלשון זה בכל זאת גזרינן היודע משום שאינו יודע.

יד המלך, הלכות תפילה א, ד ד"ה 'הנה החילוק'

יד המלך מסמיך את כל דבריו לפירוש הרמב"ם, ואלו הן טענותיו: אנשי כנסת הגדולה כתבו את נוסח הברכות, ולכן אין לשום אדם לשנותם ואף אין להתפלל בשפה אחרת. לשיטתו, זהו כמובן פירוש הרמב"ם לביטוי מטבע שתיקנו חכמים, והוא כותב שמי ששינה הרי זה ברכה לבטלה, וברור מהדברים שאינו יוצא ידי חובה. אולם, כפי שראינו, הדברים אינם מבוססים כלל בדברי הרמב"ם, כמשתקף מתשובותיו המובאות לעיל.

אביא עוד את דברי הרב עובדיה יוסף:

[...] יש להזהר בארצנו הקדושה [...] שלא לשנות דבר וחצי דבר ממנהגייהם הקדומים [...] ומי הוא זה ואיזהו אשר מלאו לבו להנהיג חדשה בארץ, היפך המנהג המקובל והמקודש מדורי דורות בנוסחאות התפלה, ולחשוב לכל בית ישראל תושבי ארצנו הקדושה דורות רבים כטועים מדרך השכל, ולבא לתקן להם נוסחא חדשה, הא ודאי שהחושב כן ראוי לגעור בו בנזיפה.

יביע אומר ד, אורח חיים, מח

ה. הצעה להלכה למעשה

עד כאן ראינו שדעת רוב הראשונים הייתה שאין מניעה לשנות מן הנוסח הקיים, בצירוף כמה גדרים המשתנים מראשון לראשון. מיעוט הראשונים אוסר שינוי נוסח בתורת קבע או בכלל.

באחרונים המצב מתהפך, וכמעט שלא ניתן למצוא אחרון המתיר לשנות נוסח לכתחילה.¹⁹ באחרונים התגבש האיסור לשנות מילים בברכה, ואף נאסרה החלפת נוסח מעדה אחת לאחרת.

נסכם את הסיבות שלא לשנות בתפילות:

1. זוהי משמעות ההלכה ש"אין לשנות ממטבע שטבעו חכמים בברכות".
2. אנשי כנסת הגדולה תקנו את נוסח התפילות ואנו איננו רשאים לקום אחריהם ולשנותו. מה גם שהם תיקנו אותו ברוח הקודש ובתיבות ספורות שה' שם בפיהם.
3. מימרת הירושלמי: "אע"פ ששלחנו לכם סדר התפלות אל תשנו ממנהג אבותיכם" מעידה על כך שאין להחליף נוסח תפילה.
4. ישנם שנים-עשר שערים בשמיים כנגד שנים-עשר שבטי ישראל ולכל שבט יש שער שדרכו נכנסת תפילתו.

אעיר לפי סדר על כל אחת מהסיבות:

1. ראינו שרוב הראשונים סוברים שאין כוונת מימרה זו שאין לשנות מן הנוסח כלל, אלא שהיא עוסקת בפתיחות וחתימות ובשינוי עניינים.²⁰
2. הוכחנו שאנשי כנסת הגדולה לא חיברו נוסח לתפילה, אלא זו נתהוותה דור אחר דור.
3. מימרת הירושלמי מצוטטת במגן אברהם בצורה מאוד לא מדויקת ולכן מפורשת בצורה לא נכונה. כך היא מופיעה בדפוסים: "רבי יוסי מישלח כתיב להון: אף על פי שכתבו לכם סדרי מועדות, אל תשנו מנהג אבותיכם נוחי נפש" (ירושלמי עירובין, פ"ג ה"ט). לא 'סדרי תפילות' כפי שכתב המגן אברהם אלא 'סדרי מועדות', ואצטט את פירוש ידיד נפש: 'אף שיש לוח בידכם וידוע לכם זמני המועדות אל תשנו מנהג אבותיכם נוחי

19. כלומר, אני לא מצאתי. ניתן לומר שהרמ"א והב"ח סוברים כך, אך ניתן לפרש את אמירותיהם לשני פנים גם כשמסתכלים בצורה אובייקטיבית, ולכן לא הבאתים.

20. לא מדויק. היא שייכת גם בהוספת תארים בתפילה, אך אין זה מנושא המאמר ולכן לא התייחסתי לכך.

נפש'. עיון קצר ב'ירושלמי כפשוטו' של הגר"ש ליברמן, מחייה תורת ארץ ישראל, מגלה שאין שום נוסח ולא עד נוסח שגורס 'סדרי תפילות'.²¹

4. אצטט את הרב יעקב אריאל: "דברי המגן אברהם בשם אריז"ל [...] אינם פשוטים כלל ועיקר. הרי ידוע לנו שאנשי כנסת הגדולה הם שתיקנו את נוסח התפילה. האם הם תיקנו שנים עשר נוסחאות תפילה? והרי בבית שני היו השבטים מעורבים, ואיך היה אפשר לעמוד בכך? וכן מצינו לחז"ל שלא ראו בעין יפה את ההתגודדות השבטית [...]".²² קל וחומר לשיטתנו שאנשי כנסת הגדולה לא תיקנו את נוסח התפילה. ועוד, אלו דברי אגדה קבליים – משקלם בהלכה בדרך-כלל הוא מועט ביותר, ומה ראו עתה להפכם לחוק לא יעבור?

בראשית הדיון בשאלה כיצד נראה שעלינו לנהוג כיום, יש לשים לב לכך שההלכה במקורה היא שאין כל בעיה לשנות נוסח, ואילו רבותינו האחרונים שינו וקבעו שאין לעשות כן. שינויי הלכה בעם ישראל נקבעים רק כאשר העם מקבל על עצמו את השינוי. במידה והעם לא קיבל על עצמו את שינוי ההלכה, אין השינוי חל.²³ בסוגיה שלנו עם ישראל לא קיבל על עצמו כלל וכלל את ההלכה שאסור לשנות מן הנוסח או להחליפו, כפי שנראה להלן.

1. ראיות להחלפות נוסח

אביא דוגמאות מספר להחלפות נוסח בעבר ובהווה:

21. הגר"ש ליברמן, הירושלמי כפשוטו (ניו יורק וירושלים: בית המדרש לרבנים באמריקה, תשס"ח), עמ' 278.
22. הרב יעקב אריאל, "לאחדותה של הקהילה בנוסח התפילה (תגובה)", מתוך הרב ישראל רוזן (עורך), תחומין ט' (אלון שבות: צמת, תשמ"ח), עמ' 201.
23. זוהי סוגיה רחבה מאוד שכמעט ואין מי שלא נגע בה בעקיפין. כל פוסק, החל בתקופת התלמודים (למשל דברי אביי או רב יוסף בברכות מה, א' פוק חזי מאי עמא דבר', וכן ר' יהושע בן לוי בירושלמי, מעשר שני ה, ב' כל הלכה שהיא רופפת בידך ואין את יודע מה טיבה, צא וראה היאך הציבור נוהג ונהוג') וכלה בחכמי דורנו, נותן למנהג העם משקל מכריע בפסיקת ההלכה, ואכמ"ל. להרחבה עיין למשל: רמב"ם, הקדמה ליד החזקה, בעניין התפשטות התלמוד הבבלי וכן שם, הלכות אישות יד, יד כדוגמה לקבלת דברי הגאונים; תוספות, עבודה זרה נו, ב, ד"ה 'לאפוקי מדרב דאמר תינוק בן יומו' שמחפשים סמך להתיר מפני שכך פשט המנהג; תשב"ץ ג, רנד שמביא זאת ככלל; וכן: חידושי הרשב"א, שבת מא, א; שו"ת הרשב"א החדשות, פד; חידושי הריטב"א, שבועות מא, א, ד"ה 'ומי שהוציא'; ערוך השולחן, אורח חיים שמה, יח; אגרות משה, אורח חיים א, מה בעניין אכילה ושתייה בבית-כנסת; פעולת צדיק ג, קצד; הראי"ה קוק באדר היקר עמ' לט; מאמרו של הרב צבי ינאי 'חובת מחיצה בבית הכנסת ובשמחות' המופיע באתר ישיבת הר עציון, המגדיר כלל ברור בנושא, עיין שם.

1. גדול מחליפי הנוסח היה הרמב"ם. הרב הגאון יוסף קאפח, ראש ליהודי תימן בארץ ישראל, מביא בהקדמתו לנוסח התפילה של הרמב"ם שורה של הוכחות לכך שהנוסח שהתפלל בו הרמב"ם בצעירותו היה ספרדי, ואילו משהכיר את נוסח יהודי תימן הקדושים שינה לנוסחם ולא חשש שתפילתו לא תיכנס בשער הנכון.²⁴ אצטט מדברי הרב קאפח שם: "לפיכך נראה שהדבר באמת כפי מסורת שבידינו מאבותינו מדורות עולם שנוסח התפילה דלקמן קיבל הרמב"ם מיהודי תימן [...]".²⁵
2. לאחר הגעת השולחן ערוך לתימן, התחלקו יהודי תימן לשני זרמים. האחד, שלימים נקרא שאמי, טען שעליהם להתאחד עם מנהג כלל ישראל, לזנוח את ההלכה ונוסח התפילה שבידם, ולעבור לפסיקת השולחן ערוך ולנוסח התפילה הספרדי.
3. החסידים, שאחזו בתחילה בנוסח אשכנז, שינו את נוסחם ויצרו נוסח מיוחד שהוא תערובת של נוסחי האשכנזים והספרדים הקרוי 'נוסח ספרד'. הצטרפות לתנועת החסידות הייתה כרוכה בהחלפת נוסח התפילה לספרד. עד מהרה התפשט נוסח זה בכל מחוזות פולין, עד כדי כך שכיום אני מכיר הרבה יותר אשכנזים המתפללים בנוסח ספרד מאשר בנוסח אשכנז. אמנם, לא ערכתי סקר, ואינני מכיר אחד כזה, אך אם האנשים שאני מכיר משקפים – הרי שרוב האשכנזים החליפו את הנוסח שלהם.
4. מעשים בכל יום שאנשים מחליפים את הנוסח שלהם. דומני כי אם נספור את האנשים החיים היום שאינם מתפללים בנוסח אביהם נגיע לאלפים, ובטוחני שכל אחד מקוראי מאמר זה מכיר לפחות חמישה אנשים כאלה.

2. ראיות לשינויי מטבע

התימנים השאמים, אלו שהחליפו את נוסחם לנוסח ספרדי, מוסיפים מילים לרוב בתפילות, ללא כל התחשבות בנוסחאות הסידורים. אמנה תחילה מספר שינויים ששמעתי בבתי כנסת ואין להם כל אזכור בסידור כלשהו, אשר קהילות שלמות נוהגות בהם. המילים המוספות מודגשות:

המחזיר במהרה שכינתו לציון
הא-ל ישועתנו ועזרתנו סלה לעד הא-ל הטוב
הטוב שמך תמיד ולך נאה להודות
מלך רחמן מושיע עוזר ומגן²⁶

24. הרב יוסף קאפח, משנה תורה (ירושלים: מכון משנת הרמב"ם, תשנ"ג), ספר אהבה חלק ב, עמ' תשה-תשיא.

25. שם, עמ' תשיא.

26. למעשה זהו שילוב בין הנוסח הבלדי: "מלך רחמן מושיע ומגן" לבין זה הספרדי: "מלך עוזר ומושיע ומגן".

בסידור כנסת הגדולה, סידור תימני שאמי, נוספו בברכת אשר יצר ההוספות הבאות:

וברא בו נקבים נקבים חלולים חלולים מהם סתומים מהם פתוחים²⁷
 [...] אי אפשר להתקים אפילו שעה אחת כי אם על ידי נפלאותיך
 ורפואותיך הרבים.

בברכת א-להי נשמה נוסף בסוף הברכה:

אדון כל הנשמות מושל בכל הבריות חי וקיים לעד.

אף-על-פי שהשאמים קיבלו את נוסח תפילתם מהספרדים, באף סידור ספרדי לא מצאתי את התוספות הללו. משמע מכאן, שלאחר שהם קיבלו את הנוסח לא חששו להוסיף בו מילים בברכות.

אביא עוד מספר דוגמאות, שמלבד שהן מוכיחות את טענתי, הן מדגימות כיצד לא ההלכה מעצבת את נוסח התפילה, אלא כתבי היד והדפוסים:

1. בסידורי 'תפילת החדש' הישנים שנמצאים בבתי הכנסת של השאמים, הייתה נוסחת ברכת המינים "ומלכות הרשעה מהרה תעקר ותשבר ותכלם ותכניעם במהרה בימינו" כנוסחת שאר סידורי הספרדים. בהוצאות חדשות יותר של הסידור כבר נכתב: "ומלכות הרשעה מהרה תעקר ותשבר ותמגר ותכלם ותכניעם (ותשפילם ותשמידם)²⁸ במהרה בימינו", ובמהדורה החדשה ביותר של הסידור הוצאו המילים ותשפילם ותשמידם מן הסוגריים. בנוסף לשינוי הנוסח על-ידי המו"ל, מדהים לראות איך קהילות שלמות עברו להתפלל כנוסח הזה לאחר צאת המהדורות החדשות של הסידור, ולא שתו ליבן לכך שאין זה הנוסח שהתפללו אתמול.

2. בסידורי הספרדים ובתפילת החדש הישן, בהתאם לסידור שהגיע מהספרדים, נוסח סוף ברכת אהבת עולם של ערבית הוא "ואהבתך לא תסור ממנו לעולמים". במהדורה חדשה יותר: "ואהבתך (וחמלתך)²⁹ לא תסור ממנו לעולמים כי היא עטרת ראשנו ותפארתנו סלה". המשפט שנוסף נלקח מתפילת הבלדים, מלבד המילה 'סלה' שנוספה בסוף, שהיא המצאה מקורית של השאמים, כחלק משלל תוספותיהם. המילה שבסוגריים היא

27. תוספת זו לקוחה מהנוסח הבלדי. המשפט הבא ('כי אם...') הוא המצאה שאמית טהורה.

28. אמר המחבר: הסוגריים במקור.

29. אמר המחבר: הסוגריים במקור.

- תוספת לא הגיונית לברכה. שכן אהבה וחמלה הן שתיים, ולא ניתן להתייחס אליהן בלשון יחיד, במילים 'לא תסור' ו'כי היא'. בהוצאות החדשות יותר של הסידור נפלו גם הסוגריים, ועתה קהילות שלמות מתפללות כנוסח הלא אפשרי הזה, משום שכך כתוב להן בסידור.
3. הברכה השביעית של שבע הברכות בחתונה חותמת 'משמח חתן עם הכלה'. בסידורי הספרדים נוספה בסוגריים המילה 'ומצליח', שכן המנהג הוא שקוראים 'ומצליח' בסוף הברכה. השאמים מברכים "משמח חתן עם הכלה ומצליח ביניהם".
4. דוגמה עדכנית נוספת לכך שקהילות שלמות משנות את הנוסח שלהן בלי לדעת, רק מפני שזה כתוב להן בסידור, היא תפילת נחם בסידור החדש 'תפילת החדש' של קהילות צפון אפריקה (השם זהה, אך זה לא הסידור התימני שהזכרתי לעיל. ייתכן מאוד שזו התפתחות של אותו סידור – לא בדקתי). התפילה מובאת שם לפי שינויו של הרב חיים דוד הלוי, במקום 'העיר האבלה והחרבה...' נכתב 'העיר שהיתה אבלה...'. וכך, קהילות שלמות שבבתי הכנסת שלהם נמצא סידור זה, מתפללות את תפילת נחם בגירסה מעודכנת, בלי להבחין בדבר ובחצי דבר.
5. לא רק ידם של התימנים השאמים נגעה כל הזמן בנוסח הברכות, גם הספרדים ערכו שינויים לא מעטים. הנוסח המצוי היום בברכת רפאנו הוא 'והעלה ארוכה ומרפא לכל תחלואינו ולכל מכאובינו ולכל מכותינו'. האריכות והסרבול לבדם מוכיחים כאלף עדים שיש כאן תוספת מאוחרת, ואכן בכתב יד ספרדי מהמאה ה-15³⁰ חסרות המילים 'ולכל מכותינו'.
6. באותו כתב יד לא מופיעות המילים 'ואתה ברחמיך הרבים' בברכת רצה, כפי שלא מופיעות באף נוסח אחר מלבד זה הספרדי, אלא רק 'ותחפוץ בנו ותרצנו'. ודאי שמילים אלו הן תוספת מאוחרת.
7. תופעה נפוצה בקרב הספרדים בתפילות המתייחסות לכלל ישראל, היא אזכור המדברים בנוסף לכלל העם. כך בקדיש לפני המילים 'צלותהון ובעותהון דכל בית ישראל' נוספו המילים 'צלותנא ובעותנא עם'. כך נוהגים הספרדים לעשות אף בברכות. למשל, באותו כתב יד בברכת 'שים שלום': "שים שלום [...] על כל ישראל עמך [...] וטוב בעיניך לברך את עמך ישראל"³¹ ואילו בסידורי ימינו נוסף "עלינו ועל כל ישראל [...] לברכנו ולברך את עמך ישראל".
8. בסידורים ספרדיים ישנים כתוב בברכת 'על הצדיקים': 'כי לישועתך קוינו כל היום' ובחדשים יותר 'קוינו וציפינו'.
9. המצאת נוסח ספרד הרי היא שינוי מובהק של נוסח הברכות.

30. ניתן למצוא אצל דניאל גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט (ירושלים: מאגנס, תשל"ט), עמ' 289-296.

31. וכן היא הגרסה בדפוס ספרדי קדום, שם, עמ' 303-314.

10. בחלק מסידורי נוסח ספרד בברכת רפאנו מופיע המשפט חסר המשמעות הבא: "והעלה ארוכה ומרפא לכל תחלואינו ולכל מכאובינו ולכל מכותינו רפואה שלמה לכל מכותינו". כיצד הגיע משפט כזה לסידור? המדפיס הראשון רשם את החלק הראשון בסוגריים: "(והעלה ארוכה ומרפא לכל תחלואינו ולכל מכאובינו ולכל מכותינו) רפואה שלמה לכל מכותינו", ובעצם הציע לקוראיו לבחור באיזה נוסח להתפלל, כאשר הסוגריים יועדו להחליף את ארבע המילים הבאות ולא לבוא איתן ביחד, ואילו המדפיס שאחריו פשוט צירף את הכל ביחד. כך קמו קהילות שלמות שטעות דפוס מקרית היא המעצבת את נוסח התפילה שלהם, ודוגמאות כאלה יש לעשרות!³²

במשך השנים עם ישראל לא חדל מלשנות את התפילה דור אחר דור, גם לאחר פסקי השולחן ערוך והאחרונים אחריו שלא לזוז מן הנוסח. בנוסף לכך, ראינו שאת עיצוב הנוסח כלל לא עשו ההלכה או רבנים גדולים וחשובים, אלא כתבי היד והדפוסים הם שקיבעו את הנוסח, ואנו איננו מחויבים כלל להחלטתו של איזה מעתיק. על-כן, נראה לעניות דעתי שאין כל איסור הלכתי לשנות מן הנוסח. האיסור הכי רחב שניתן להצביע עליו הוא על הוספה וגריעה של עניינים בברכה, פתיחות וחתימות, כדעת המאירי, רמב"ם ורשב"ץ.

1. סיכום

תפילות הקבע בישראל לא נועדו מראשיתן להיות בעלות נוסח קבוע, כפי שהן היום. חכמינו הקדמונים לא קבעו נוסח אחיד לתפילה, אלא את חובת התפילה, זמניה והעניינים המחויבים בה, וכל אדם (או שליח הציבור) היה מתפלל כפי צחות לשונו. במרוצת הדורות, כאשר התחילו לכתוב את התפילות, ראו אט-אט האנשים את הנוסח הכתוב כמחייב, עד שבימינו סוברים רבים כי אין לנטות מן הדפוס. אולם, הנחה זו בטעות יסודה, שכן ההלכה במקורה לא רואה כל מניעה בשינוי הנוסח, וכך נהג העם לאורך השנים. זאת ועוד, רוב הנוסח בימינו הוא יצירתם של המעתיקים ובעלי הדפוס, שבעצבם את הנוסח הכניסו בו גם שיבושים רבים.

32. בתרגום האתיופאי לסידור מובאים מדי פעם סוגריים המבארים מילה קשה. אף אצלם, רוב החזונים בארץ ובאתיופיה אומרים גם את הסוגריים, למרות שאמירתם היא חזרה ללא פשר על המילה.

נספח: החוטיבציה לשינוי בתפילה

התפילה בימינו נמצאת בבעיה גדולה. דברי הרמב"ם "כל תפילה שאינה בכוונה אינה תפילה"³³, מעיבים כצל כבד על תפילתו של כל אדם מישראל. קיים קושי עצום לכוון בתפילה מנוסחת מראש, בטקסט קבוע, בטקס החוזר על עצמו יום-יום, שלוש פעמים ביום. אם לא די בכך, מקשים עלינו אריכותה של התפילה, שעם השנים נוספו עליה עוד ועוד קטעים, וסרבולה של התפילה, הנובע מתוספות מאוחרות ושיבושי מעתיקים.

כפי שהראיתי בקצרה בגוף המאמר, מילים ומשפטים רבים נוספו בתפילה עם השנים. על-ידי הדפוס נתעצבה התפילה שלנו והוכנסו בה תוספות מסורבלות ומיותרות, ואמירתם של פיוטים שנכתבו בסידור הפכה לקודש קדשים, בעוד למעשה הם הוכנסו כדי לאפשר בחירה בלבד. תהליך זה הביא לכך שברכות רבות מסורבלות מאוד, עד כדי כך שקשה להבין את מבנה הברכה השלמה. לפעמים אפילו משפטים בודדים הופכים לא מובנים, וכפילויות רבות מקשות על הבנה שוטפת של התפילה. התפילה אמורה להיות דיבור של האדם עם ריבונו של העולם,³⁴ וככזאת היא לא יכולה להיעשות כראוי כאשר קשה לנו להבין מה אנחנו אומרים. גם האדישות לנוסח, שנובעת מהתופעות שנמנו לעיל, פוגעת רבות באיכותה של התפילה ובמימד הדיבור עם ה' שבה. אביא לכך מספר דוגמאות, מני רבות:³⁵

1. בברכת 'מחייה המתים' אנו משבחים שש פעמים את ה' על יכולתו לחיות מתים: "[...] מחייה מתים אתה [...] מחייה מתים ברחמים רבים [...] ומקיים אמונתו לישיני עפר [...] מלך ממית ומחייה [...] ונאמן אתה להחיות מתים [...] מחייה המתים". במבט ראשוני כבר ברור שיש כאן המון תוספות מאוחרות, ובנוסחאות עתיקות³⁶ אכן רואים שחלק מהשבחים חסרים.

2. בברכת 'שומע תפילה': "שמע קולנו [...] חוס ורחם עלינו, וקבל ברחמים וברצון את תפילתנו, כי א-ל שומע תפילות ותחנונים אתה, ומלפניך מלכנו ריקם אל תשיבנו, חננו ועננו ושמע תפילתנו, כי אתה שומע תפילת כל פה". לאחר שאמרנו 'קבל ברחמים

33. משנה תורה, הלכות תפילה וברכת כהנים ד, טו.

34. אמנם אנו רגילים לראות 'רבונו של עולם' ללא יידוע, אך זוהי טעות שנוצרה מאי הכרת לשון חכמים. בלשון חכמים אין ה' הידיעה לאחר המילה של, אלא היא חלק מן המילה של. למשל: "הבשמים שְׁלֵמִים" (משנה, ברכות ח, ו), "האמהות שְׁלֵפְצִלים" (משנה, פאה ג, ד); לעומת: "ביום טוב שְׁלֵרֵאשׁ השנה (משנה, ראש השנה ד, ז). כך, 'רבונו שְׁלֵעֹלָם' בה' הידיעה כפי שנמסר לנו במסורת התימנית. בימינו, אם-כן, שאנו מוסיפים ה' הידיעה לאחר המילה של יש לומר 'רבונו של העולם'.

35. הנוסח המצוטט הוא ספרדי, כל עוד לא צוין אחרת.

36. כגון: סידור רס"ג, סדר התפילות לרמב"ם, תכאליל עתיקים ועוד.

וברצון את תפילתנו' מה מוסיף 'שמע תפילתנו'? ועוד, בברכה יש נימוק כפול: 'כי א-ל שומע תפילות...' ו'כי אתה שומע תפילת כל פה'. לשני הנימוקים אותה משמעות, ואחד מהם מיותר. בכל הברכות ממוקם הנימוק בסוף הברכה, ואילו כאן מיקומו של הנימוק באמצע הברכה הוא זר ומוזר. הוא מסרב לאוד את הברכה ומשבש לחלוטין את המבנה שלה. נראה ברכה זו בנוסח הרס"ג: "שמע קולנו ה' א-להינו, חוס ורחם עלינו וקבל ברחמים את תפלתנו ומלא ברחמיך הרבים כל משאלות לבנו. ברוך אתה ה' שומע תפילה". ובנוסח תימן: "שמע קולנו ה' א-להינו חוס ורחם עלינו וקבל ברחמים וברצון את תפילתנו. מלפניך מלכנו ריקם אל תשיבנו כי אתה שומע תפילת כל פה. ברוך אתה ה' שומע התפילה". קולחת, זורמת ומובנת, ללא כפילויות ונימוקים מיותרים – כך הייתה ברכה זו לפני שנכנסו בה עיוותי המעתיקים.

3. ברכת 'מודים' מסורבלת מאוד ולא ברורה. עם הזמן נכנסו בה עוד ועוד משפטים ומילים המקשים על ההבנה. אביא בפניכם את מבנה הברכה. במקומות בהם לא הבנתי את פירוש המשפט או הקשרו למבנה, השארתי את הנוסח כפי שהוא והדגשתי: מודים אנחנו לך על שאתה א-להינו ועל הדברים שאתה עושה לנו. הטוב כי לא כלו רחמיך המרחם כי לא תמו חסדיך, כי מעולם קווינו לך. ועל כל הדברים האלה יתרומם שמך וכולם יודוך ויהללו את שמך כי טוב הא-ל ישועתנו ועזרתנו סלה הא-ל הטוב. ברוך הטוב שמך ולך נאה להודות. פניתי לחמישה בחורי ישיבה, המתפללים יום-יום את הנוסח הנ"ל (מלבד אחד המתפלל נוסח אשכנז), וביקשתי מהם שיסבירו לי את המשפטים המודגשים. מתוך חמישה אנשים קיבלתי חמישה פירושים שונים, דבר המעיד לבדו על הקושי הרב בברכה. שניים מהם לא הצליחו להסביר מהו 'כי מעולם קווינו לך' או איך הוא מתקשר לברכה, ושלושה לא הצליחו להבין מהו 'כי טוב... הא-ל הטוב'. לעומת זאת, כאשר הצגתי בפניהם את נוסח רס"ג לברכה כולם הבינו מיד את כל מילות הברכה והמבנה שלה: "מודים אנחנו לך אתה הוא ה' א-להינו וא-להי אבותינו לעולם ועד על חיינו המסורים בידך ועל נשמותינו הפקודות לך ועל נסיך ורחמיך שבכל עת ערב ובקר ועל כלם תתברך ותתרומם כי יחיד אתה ואין זולתך. ברוך אתה ה' הטוב שמך ולך נאה להודות".

4. הסליחות הינן ארוכות מאוד ולא מובנות, בעיקר בנוסח אשכנז. אינני מבין מה תועלת ישנה במלמול פיוטים ללא כל הבנה של המילים. זאת ועוד, התפיסה הרווחת לפיה יש לומר את כל הפיוטים המובאים בסידור היא שגויה, ומביאה לידי כך שאמירת הסליחות נהפכה לטקס מיותר שכל מהותו הוא מרוץ נגד השעון, בעיקר בערב ראש השנה. הפיוטים המובאים בסידור לא נכתבו שם מלכתחילה בתור חובה אלא כבחירה בלבד. בסידורים התימניים נכתבה בראש הפיוטים הוראה כעין 'ויאמר הש"ץ מכל אלה מה שרצה'. ודאי שכאשר הוספו הפיוטים לא הייתה כל כוונה להכביד על קהילות שלימות לומר עשרות פיוטים בכל יום. לפחות בסליחות של האשכנזים נראה לי ראוי שכל

- להשמיט את חמש המילים הראשונות כשם שהן חסרות בסידור רס"ג ולומר 'ואת שארית יהודי הגולה הוליכם מהרה לארצנו'.³⁹
5. בסוף ברכת המזון מופיעות הבקשות הבאות: "הרחמן הוא ישבור עול גלות מעל צווארנו. הרחמן הוא יוליכנו מהרה קוממיות לארצנו". אין חובה להגיד את כל פסוקי הרחמן. לא ההלכה קבעה אותם בנוסחינו אלא הזמן ובעיקר הדפוס. בסידור רס"ג ישנם רק שני פסוקים, ברמב"ם – שלושה, ועם הזמן נתווספו עוד ועוד.⁴⁰
6. בתפילות המופיעות לאחר ברכות השחר: "וקיים לנו את הדבר שהבטחתנו [...] 'וזכרתי את בריתי יעקב ואף את בריתי יצחק ואף את בריתי אברהם אזכור והארץ אזכר', ונאמר: 'ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתים ולא געלתים לכלותם להפר בריתי איתם [...]', ונאמר: 'ושב ה' א-להיך את שבותך ורחמך ושב וקבצך מכל העמים [...] והביאך ה' א-להיך אל הארץ הטובה [...]', ונאמר 'עת צרה היא ליעקב וממנה יוושע' [...]". תפילה זו מבקשת מה' לקיים את הבטחותיו: לזכור את בריתו, לא למאוס בנו בגלותנו ולהשיב אותנו לארצנו. הנחת המוצא של תפילה זו היא שה' לא קיים הבטחתו, מה שנכון לתקופת חיבור התפילה. בימינו אמירת תפילה זו היא כפירה בטובתו של הקב"ה ויש להפסיק מלומר אותה. אוסיף כי תפילה זו נכנסה מאוחר לסידור התפילה, שכן היא לא מופיעה בנוסחאות העתיקות, וכל הפסוקים שבה מלבד הראשון אף מאוחרים ממנה ושולבו בתוכה לאחר הוספתה לסידור.
7. בתוספת לתחנון משני וחמישי אנו מבקשים: "[...] וקבצנו מן הגוים [...] ישב נא אפך וחמתך מעירך ירושלים הר קדשך כי בחטאינו ובעוונות אבותינו ירושלים ועמך לחרפה לכל סביבותינו [...] הטה א-להי אונך ושמע, פקח עיניך וראה שוממתינו והעיר אשר נקרא שמך עליה [...] הראנו אות לטובה וקבץ נפוצותינו מארבע כנפות הארץ [...] אל תתן נחלתך לחרפה למשול במ גוים [...] אל תעזבנו אבינו ואל תטשנו מלכנו ואל תעש עמנו כלה בגלותנו [...] והסר ממנו מכת המוות [...] אל תשכחנו נצח, קומה והושיענו! [...] דל כבודנו בגוים ושקצונו כטומאת הנידה עד מתי עוזך בשבי ותפארתך ביד צר? [...] אל תשחת את זכר שאריתנו". גם תפילה זו אינה מתאימה כלל למצבנו ומצורפות בה בקשות חסרות משמעות עם בקשות המהוות כפירה בחסדי ה'. תפילה זו מוזכרת לראשונה בספר הפרדס במאה האחת-עשרה ויש להשמיטה.

39. כה דברי ר' יעקב חגיז: "שאלה: אם יש לומר בא"י והוליכנו קוממיות בארצנו בבי"ת; תשובה: כך נוהגים לאומרה ואם היו אומרים לארצנו לא הפסידו כי אין מקומו של כל אדם ניכר" (שו"ת הלכות קטנות א, קפה). בסידור של מכון המקדש וברנית ישראל נוסח עדות המזרח כתוב 'בארצנו' פה ובברכת המזון. לעניות דעתי, זהו שינוי משמעותי יותר מהשינוי שהצעתי, למרות שהשינוי הוא באות אחת בלבד, שכן הוא משנה את הנושא. במקום לבקש על קיבוץ גליות מבקשים על 'שלום בית'.

40. עיין הערה קודמת.

8. לפני תפילת מוסף של שבת אומרים האשכנזים את תפילת 'יקום פורקן'. אצטט בתרגום חופשי קטע מהתפילה: "יקום ישע מן השמיים, חן וחסד... למורינו ורבותינו, החבורה הקדושה, אשר בארץ ישראל ואשר בכלל לראשי הכלה ולראשי הגולה... מלך העולם הוא יברך אותם, יאריך חייהם וירבה ימיהם". בתפילה זו, שמקורה בימי הגאונים ואיננה שייכת עוד לתקופתנו, מברכים האשכנזים את ראשי הכלה וראשי הגולה שבבבל, אלו שאינם קיימים עוד, באריכות ימים ושנים.⁴¹
9. רוב הבקשות שעוטפות את הכרזת החודש גלותיות ומיותרות, אך אינני יודע אם לשנותן או להשמיטן, אם כי נראה לי להשמיטן ואכמ"ל. האשכנזים אומרים חלק מהבקשות המופיעות אצל הספרדים בשני וחמישי לפני החזרת ספר תורה להיכל.
10. בתשעה באב אומרים בתפילת שמונה-עשרה את תפילת נחם. אצטט מנוסח האשכנזים: "נחם [...] את העיר האבלה והחרבה והבזויה והשוממה, האבלה מבלי בניה והחרבה ממעונותיה, והבזויה מכבודה והשוממה מאין יושב. והיא יושבת וראשה חפוי כאישה עקרה שלא ילדה". לאחר מלחמת ששת הימים קראו רבנים והוגי דעות רבים לשנות את נוסח תפילה זו ואף הציעו מספר נוסחים חלופיים. לא ארחיב בסוגיה זו, המעוניין לראות סיכום דעות בנושא יעיין אצל יעל לויין כ"ץ, "נוסח תפילת נחם", מתוך: הרב ישראל רוזן (עורך), תחומין כא (אלון שבות: צמת, תשס"א), עמ' 71-90, וכן אצל רן חורי, "תפילת 'נחם' בימינו", פתחון פה, 164 (מסעי תשס"ה), עמ' 2-5.
11. בתחילת הגדה של פסח אומרים: "השתא הכא לשנה הבאה בארעא דישראל, השתא עבדי לשנה הבאה בני חורין". זוהי תוספת מאוחרת, מתקופת הגאונים, שנוספה בהיותנו בגלות. עתה, ברוך מקבץ גליות, אנו יושבים בארצנו כבני חורין. בסוף ההגדה מנהג האשכנזים לומר "חסל סדור פסח [...] בקרוב נהל נטעי כנה פדויים לציון ברינה, לשנה הבאה בירושלים". ה' כבר ניהל נטעי כנה פדויים לציון ברינה וכבר שנים רבות אנו בירושלים. מי שמתכוון באמרו 'לשנה הבאה בירושלים' כנגד קרבן הפסח – הדבר אפשרי.
12. דומה כי אין תפילות גלותיות יותר מן הסליחות. חלק ניכר מן הסליחות אינו ראוי להיאמר היום. לא אוכל לצטט את כל הסליחות הגלותיות, לכן אתן דוגמה אחת בעייתית ואת השאר אציין ותו לא: "שבט יהודה בדוחק ובצער. הישאג אריה ביער? מקווים ישועתך אבות ובנים העניים והאביונים. עמוד בפרץ! בל נהיה לשחוק! למה ה' תעמוד ברחוק? יונתך עד שערי מוות הגיעה. יושב הכרובים, הופיעה! הבה לנו עזרת מצר, היד ה' תקצר? חדש ימינו בגלות ישן! עורה! למה תישן? זכור בניך בארץ לא

41. הרב חיים דוד הלוי טוען כי הספרדים ביטלו את התפילה לאחר שנסגרו הישיבות בבבל, וחיברו תפילת "מי שבירך" בלשון הקודש שהתאימה לרוח הזמן. אף הוא, כמובן, סובר שיש להשמיט קטע זה מכיוון שלא נותר כל טעם לברכם (מים חיים, יח). תודה לחברי היקר רן חורי, על ההפניה.

להם! [...]". אמירת הפיוט הזה בימינו בבתי הכנסת ברוב-עם דומה לילד שיושב על כתפי אביו בעוד זה מספק לו כל צרכיו, והילד שואל "איפה אבא?". זו חוצפה מאין כמותה וכפירה בטובת ה' לומר לו אחרי כל מה שהוא עשה לנו "הבה לנו עזרת מצר היד ה' תקצר" או לבקש ממנו "הופיעה!". בפיוט 'תמהנו מרעות' שני המשפטים הראשונים גלויים; בבית השלישי של הפיוט 'אראלי מעלה אומרים ה' אדוננו', שהוא תוספת מאוחרת, השורה "ישראל בצרתם ובגלותם עונים ואומרים"; "א-להינו שבשמים אל תאבדנו באורך גלותינו"; חלק מהארמית בסוף הסליחות; הפיוט 'אליך ה' נשאתי עיני'. ודאי יש עוד, כל עדה עם הפיוטים שנוספו אצלה. לסליחות האשכנזיות לא התייחסתי.

13. לפני תפילת ערבית של ראש השנה אנו אומרים את פיוט 'אחות קטנה'. בפיוט אנו קובלים בפני ריבון העולמים על התעלמותו מהגויים שמתעללים בנו, מבקשים שיובילנו לארץ ושינקום בגויים על מעשיהם. לצד התוכן הגלוי, לאורך כל הפיוט מתוארת האחות, כנסת ישראל, כמסכנה ומושפלת, למשל: "בבור גלות נפשה ניתכת, וכרום זלות לבה שופכת בדלי דלות משכנותיה". גם לפיוט יפהפה זה אין עוד מקום בתפילתנו.

היות וראינו שאין מניעה לשנות את כל המקומות האלה, הרי זה בעייתי מאוד להתפלל בצורה כזו בימינו, להיות דובר שקרים בפני ה' ולכפור בטובתו. אני נוטה לראות באמירתם חטא, ולא שמירת הלכה.

לצערי, אינני רב חשוב או הוגה דעות מפורסם בעל עדת מעריצים, ולכן אינני מנבא כי מאמרי יהפוך עולמות. ובכל זאת, יעיין הקורא הישר ויראה אם כנים דבריי, ולו אצליח לשנות את תפילתו של אדם אחד בלבד בישראל – הרי שהשתלמו לי כל שעות עבודתי.